

Toespraak in de Amsterdamse Studentenekkklesia op 14 november 2010 door Bettine Siertsema

Etty Hillesum

Gelezen: uit het dagboek van Etty Hillesum, 12 juli 1942

26 augustus 1941: 'Binnen in me zit een heel diepe put. En daarin zit God. Soms kan ik erbij. Maar vaker liggen er stenen en gruis voor die put, dan is God begraven. Dan moet hij weer opgegraven worden. Ik stel me voor, dat er mensen zijn, die bidden met hun ogen naar de hemel geheven. Die zoeken God buiten zich. Er zijn ook mensen, die het hoofd diep buigen en in de handen verbergen, ik denk, dat die God binnen in zich zoeken.'

Dat schreef een jonge joodse vrouw in Amsterdam in 1941 in haar dagboek. Dankzij dat dagboek kunnen we haar ontwikkeling volgen, van een getalenteerde, hartstochtelijk levende maar ook chaotische en disharmonieuze en egocentrische vrouw met nogal wat gezondheidsklachten, tot een sterke, evenwichtige en diepreligieuze persoonlijkheid. Met haar scherpe observatievermogen en trefzekere pen heeft zij ons uiteindelijk een van de ontroerendste getuigenissen over het doorgangskamp Westerbork nagelaten. Maar hoewel de waarde van dat getuigenis door historici als Jacques Presser werd onderkend en geroemd, lukte het in de jaren na de oorlog niet een uitgever te vinden die dat dagboek of de brieven uit Westerbork wilde uitgeven. Het duurde tot 1981 voor het zover was, en toen werd de selectie, uitgebracht onder de titel *Het verstoorde leven* meteen een geweldig succes, met tot nu toe 26 drukken (nog afgezien van de vijf drukken van de wetenschappelijke uitgave van haar gehele werk), vertalingen in achttien landen, en een haast onafzienbare hoeveelheid commentaren, zowel doorwrochte wetenschappelijke proefschriften als dweperige verering, van humanistisch tot New Age en vroom rooms-katholiek.

Hoe kan het dat toen plotseling de tijd er – wereldwijd – rijp voor was? Daar spelen natuurlijk factoren van allerlei aard in mee, zoals de in die tijd snel groeiende belangstelling voor verhalen van ooggetuigen van de Shoa, en de waardering voor 'authenticiteit' als een van de belangrijkste deugden die een mens kan tonen (een waardering die nog onverminderd geldt, zij het vaak in de gebanaliseerde vorm van *reality soaps* – wat je ook op de oppervlakkige Haagse vakantievierders in Chersonissos kunt aanmerken: authentiek zijn ze wel, daar zijn ze per slot op geselecteerd!). Authentiek is ook het dagboek van Etty Hillesum, al heeft ze de mogelijkheid van publicatie bij het schrijven al wel voor ogen gehad. De oorlog is aanvankelijk niet veel meer dan een achtergronddecor, dat hooguit wat negatieve invloed heeft op haar dagelijkse bezigheden, maar nauwelijks op haar innerlijk leven. Ze graaft in zichzelf, gaat de confrontatie aan, daalt diep in haar ziel af. Ze zoekt naar haar kern, haar wezen, en al zoekend vormt ze haar identiteit, wordt ze wie ze is. Al is het een hoogstpersoonlijke zoektocht, veel mensen zullen er iets van zichzelf herkend hebben, in die zelfontleding en haar innerlijke groei. Zelfs de goeroe, zo'n populair fenomeen in de jaren zeventig en tachtig, ontbreekt niet, al is het hier niet iets exotisch' als een Tibetaanse monnik, maar de uit Duitsland gevluchte Joodse therapeut Julius Spier. Allemaal heel herkenbaar en vooral opbouwend voor al die mensen die op zoek waren en zijn naar hun diepste ik, naar meer dan materiële consumptie, naar zin, de kern van waar het in het leven om draait, naar spiritualiteit.

Maar het zijn lang niet alleen de vrij zwevende spirituelen die door haar aangesproken worden, integendeel, heel wat christenen, inclusief theologen, hebben haar teksten verslonden. Geen wonder, want het godsbeeld dat Etty Hillesum geleidelijk ontwikkelt, biedt een uitweg uit het onoplosbare probleem van het traditionele godsbeeld: hoe kan een God die almachtig is, tegelijk liefdevol zijn, voor velen samengevat in de onmogelijkheid om God en Auschwitz op welke manier dan ook samen te denken.

In het begin van haar dagboek zoekt Etty Hillesum God in haar diepste zelf, met 'het diepste en beste wat in mij is'. Maar later wordt God meer en anders dan het beste van haarzelf, Hij is een tegenover, die haar geborgenheid geeft en die bij haar geborgen wil zijn, die zij onderdak en bescherming moet geven. Haar godsbeeld is beweeglijk, vloeiend, niet op één positie vast te pinnen. Als je het probeert, zijn er altijd weer uitspraken te vinden die er mee in tegenspraak zijn en een heel ander beeld suggereren. Ze put ervoor uit veel verschillende bronnen, zowel joodse als christelijke, die ze met grote ontvankelijkheid en ook grote stoutmoedigheid zich eigen maakt: de bijbel, Rilke, Augustinus, Meister Eckhart..

Soms lijkt God samen te vallen met haar diepste wezen; ze heeft het in een brief aan Spier ook over 'het diepste en beste in mijzelf, dat ik God noem'. Maar elders relativeert ze dat ook weer, op een uitdagende manier.

Het is het aan zich getrokken hebben van alle krachten, die er in een mens zijn, het is een leven met God en in God en God in mij (ik vind God soms zo primitief, het is toch maar een gelijkenis, een benadering van ons grootste en ononderbrokenste avontuur, ik geloof dat ik het woord 'God' niet eens nodig heb, het komt me soms voor al een primitieve oerklank. Een hulpconstructie. (22 juni 1942)

Maar ook dit verschuift weer, die 'hulpconstructie' God wordt minder abstract, wordt iemand met wie ze in relatie staat, hoe langer hoe dichterbij, directer, intiemer. Steeds vaker komt het voor dat ze in haar dagboek niet over God spreekt, maar tot Hem, of zoals ze het zelf uitdrukt: haar leven wordt een grote ononderbroken samenspraak met God.

Op 12 juli 1942 schrijft ze in haar dagboek (en voor de historische context: dat is drie dagen voordat de eerste trein van Westerbork naar Auschwitz vertrekt, met meer dan 1100 mensen, maar wat die eindbestemming inhoudt, weet ze niet, al vermoedt ook zij wel dat het weinig goeds inhoudt), ze schrijft dan, in een beroemd geworden passage:

Het zijn bange tijden, mijn God. Vannacht was het voor het eerst, dat ik met brandende ogen slapeloos in het donker lag en er vele beelden van menselijk lijden langs me trokken. Ik zal je een ding beloven, God, een kleinigheidje maar: ik zal mijn zorgen om de toekomst niet als evenzovele zware gewichten aan de dag van heden hangen, maar dat kost een zekere oefening. Iedere dag heeft nu aan zichzelf genoeg. Ik zal je helpen God, dat je het niet in mij begeeft, maar ik kan van te voren nergens voor in staan. Maar dit éne wordt me steeds duidelijker: dat jij ons niet kunt helpen, maar dat wij jou moeten helpen en door dat laatste helpen wij onszelf. En dit is het enige, wat we in deze tijd kunnen redden en ook het enige, waar het op aankomt: een stukje van jou in onszelf, God. En misschien kunnen we ook er aan meewerken jou op te graven in de geteisterde harten van anderen. Ja, mijn God, aan de omstandigheden schijn jij niet al te veel te kunnen doen, ze

horen nu eenmaal ook bij dit leven. Ik roep je er ook niet voor ter verantwoording, jij mag daar later ons voor ter verantwoording roepen. En haast met iedere harts slag wordt het me duidelijker: dat jij ons niet kunt helpen, maar dat wij jou moeten helpen en dat we de woning in ons, waar jij huist, tot het laatste toe moeten verdedigen. Er zijn mensen, het is heus waar, die nog op het laatste ogenblik stofzuigers in veiligheid brengen en zilveren vorken en lepels, in plaats van jou, mijn God. En er zijn mensen, die hun lichamen in veiligheid willen brengen, die alleen nog maar behuizingen zijn voor duizend angsten en verbitteringen. En ze zeggen: Mij zullen ze niet in hun klauwen krijgen. En ze vergeten, dat men in niemands klauwen is, als men in jouw armen is. Ik begin alweer wat rustiger te worden mijn God, door dit gesprek met jou. Ik zal in de naaste toekomst nog heel veel gesprekken met je houden en je op die manier verhinderen van me weg te vluchten. Je zult ook nog wel eens schrale tijden in mij beleven, mijn God, niet zo krachtig gevoed door mijn vertrouwen, maar geloof me, ik zal voor je blijven werken en ik zal je trouw blijven en je niet verjagen van mijn terrein.

Het is alsof haar godsbeeld zich bijna speels aan een precieze omschrijving onttrekt. En misschien is het ook dat wat haar zo aantrekkelijk maakt voor gelovigen in deze tijd, die het per definitie niet zo hebben op onomstotelijke waarheden en rotsvaste dogma's. Is het niet ook een heel herkenbare ervaring in een mensenleven, dat God zich nu eens zo aan je voordoet, en in andere omstandigheden of in een andere fase van je leven weer op een andere, nieuwe manier: soms bijna tastbaar dichtbij, dan weer als de grote afwezige, soms als het strenge appèl van je geweten, dan als zachte armen die je dragen, soms als de ontzagwekkende schepper van het al, en soms als de kwetsbare, weerloze liefde die maar al te gemakkelijk in de verdrukking kan raken. En toch herken je er het mysterie van dezelfde God in.

Voor Etty Hillesum was er een grote wederkerigheid tussen haar en God. Die kwetsbare God die ze moest beschermen en onderdak geven, was tegelijk degene die haar onderdak gaf, bij wie ze veilig en geborgen was. Dat blijkt uit haar laatste levensteken. Ook haar beurt kwam om naar Auschwitz gedeporteerd te worden, ze was 29 jaar oud. Uit de trein gooide ze een briefkaart aan een vriendin. U kent de beelden van die treinen, kort daarvoor had ze er in een brief zelf nog een uitvoerige beschrijving van gegeven: de opeengepakte mensenmassa zonder sanitair, met onvoldoende eten, drinken, lucht. In die trein schreef ze:

Christine, ik sla de Bijbel op op een willekeurige plaats en vind dit: de Heere is mijn hoog vertrek. Ik zit middenin een volle goederenwagen op m'n rugzak. (...)

'Mijn hoog vertrek' citeert ze psalm 94 in de Statenvertaling. 'Burcht' hebben latere vertalingen daar: ruimte en geborgenheid tegelijk, in een scherp contrast tussen haar innerlijke werkelijkheid en de uiterlijke omstandigheden. Zij beleeft een volstreekte wederkerigheid in de ruimte die zij in haar ziel voor God maakte, de geborgenheid die zij Hem in haar leven bood, en die God haar doet ervaren toen het er het meest op aankwam.

Een paar dagen eerder schreef ze, in een van haar laatste brieven uit Westerbork:

Ik vecht niet meer met jou, mijn God, mijn leven is één grote samenspraak met jou. Misschien zal ik nooit een groot kunstenaressse worden, wat ik toch eigenlijk wil, maar ik ben al te zeer geborgen in jou, mijn God. (...) En al mijn scheppingskracht zet zich om in innerlijke samenspraken met jou, de golfslag van mijn hart is breder geworden hier en bewogener en rustiger tegelijkertijd en het is mij of m'n innerlijke rijkdom steeds groter wordt. (18 augustus 1943)

Op haar manier liet Etty Hillesum ook anderen delen in die rijkdom. Via de hulp die zij zo goed en zo kwaad als het ging de mensen in Westerbork probeerde te bieden, en via haar teksten uiteindelijk nog ontelbaar veel meer mensen. Ook zij is daarin trouwens weerloos en kwetsbaar, want velen gaan met haar op de loop om hun eigen levensbeschouwing in haar in te lezen. Zo gaan die dingen. Ze zou dat misschien niet eens erg gevonden hebben, omdat ze wel beseft zal hebben dat iedereen zijn eigen zoektocht moet volbrengen en dat er geen vastomschreven, definitief einddoel is, en zeker niet één dat voor iedereen hetzelfde is. Wie kan en wil, zou een eindweg met haar mee kunnen gaan, op weg naar die wederkerigheid van 'Gij en ik', van dat 'onvervreemdbaar Gij in mij en ik in U'.